

БАГАТОВИМІРНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Н.М. Атаманчук
Полтава

РОЗВИТОК САМОСВІДОМОСТІ НА РАННІХ ЕТАПАХ ОНТОГЕНЕЗУ

Особливості розвитку самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу висвітлені досить нерівномірно. Більшість праць присвячених цій проблемі стосуються періоду шкільного дитинства. Менш дослідженою є самосвідомість дітей дошкільного віку. (Н.Н. Авдеева, Б.І. Ананьєв, Н.Є. Анкундінова, А. Валлон, В.В. Давидов, І.Т. Дімітров, О.Л. Кононко, М.І. Лісіна, В.С. Мухіна, Н.І. Непомняща, Т.Н. Овчинникова, О.Н. Пахомова, А.І. Сільвестру, Р.Б. Стеркіна, С.П. Тищенко, Л.І. Уманець).

Розглядаючи генезис самосвідомості, психологи виходять із положення про те, що самосвідомість розвивається у процесі спілкування з оточуючими людьми та удосконалюється на основі особистої практичної діяльності дитини, як суб'єкта життєтворчості.

Слід відмітити, що в поглядах вчених на питання виникнення самосвідомості в онтогенезі зустрічаються деякі розбіжності. Визначаючи тісний зв'язок між свідомістю і самосвідомістю, ряд авторів (Л.І. Буєва, Д.І. Дубровський, М.І. Сеченов, А.І. Спіркін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова) заперечують можливість часового розходження даних явищ. Інші вважають, що “самопізнання індивіда здійснюється лише на основі пізнання ним іншої людини і навколишнього середовища, тобто самосвідомість виникає на основі свідомості, яка досягає певного рівня розвитку” [2, с. 15]. Такої ж думки дотримується і Н.В. Шорохова. “Самосвідомість, стверджує вона, є вищим видом свідомості, і для його виникнення і розвитку потрібен певний рівень свідомості” [14, с. 263].

Структурні моделі самосвідомості, пропоновані різними авторами відрізняються за своїм психологічним змістом та кількістю компонентів.

Так, А.Г. Спіркін вважає, що самосвідомість – це не лише пізнання себе, а й ставлення до себе [11, с. 114].

Згідно з І.І. Чесноковою, у самосвідомості слід розрізняти, з одного боку, систему психологічних процесів пов'язаних із самопізнанням, переживанням ставлення до себе та регуляцією своєї поведінки, з іншого – систему відносно статистичних утворень особистості, що виникають як продукти цих процесів і закріплюються у відносно стійкій самооцінці [13].

С.Л. Рубінштейн стверджує, що “самосвідомість – це не усвідомлення свідомості, а усвідомлення самого себе як істоти, яка усвідомлює світ і змінює його, як суб'єкта, діючої особи в процесі її діяльності – практичної і теоретичної” [10, с. 322].

На думку В.А. Крутецького, “Самосвідомість – усвідомлення людиною самої себе як члена суспільства, своїх взаємовідносин з навколишнім світом, іншими людьми, своїх дій і вчинків, думок і почуттів, всього різнобіччя якостей особистості” [7, с. 781].

“Самосвідомість – як вищий рівень свідомості – це усвідомлення людиною свого “Я” і своїх вчинків та активне регулювання їх у суспільстві”, – такою є думка К.К.

Платонова [9, с. 193].

П.Р. Чамата розуміє самосвідомість, як усвідомлення людиною самої себе у своїх ставленнях до зовнішнього світу і інших людей [12, с. 6].

У наведених визначеннях можна виділити три моменти.

Перший. Самосвідомість є якістю особистості як істоти соціальної. Людина усвідомлює себе як члена суспільства, етнічної спільноти, як представника різних груп, який вступає з іншими людьми у різні за характером взаємовідносини. **Другий.** Реально діюча особистість у всіх її життєвих проявах є не тільки об'єктом самоусвідомлення, а й суб'єктом процесу самопізнання. **Третій.** Оскільки людини є не тільки особистістю, а й індивідом, то вона усвідомлює свої індивідуальні якості.

У сучасній філософській і психологічній літературі існують різні підходи до розуміння самосвідомості. Ми наведемо деякі з них.

У соціальному плані поняття самосвідомості розглядали І.О. Кон, Л.С. Виготський. Так, І.О. Кон вважає, що самосвідомість, як образ “Я” – це не сума часткових характеристик, а цілісний образ, настанова стосовно самого себе. Вирішального значення І. Кон надає соціальному моменту: людина ідентифікує себе з тією чи іншою соціальною групою – віковою, статевою, професійною [5].

Згідно з Л.С. Виготським, самосвідомість – це соціальна свідомість, перенесена в середину, а пам'ять – та основа, яка зберігає цілісність самосвідомості, нерозривність окремих її станів. Л.С. Виготський відмітив: “... особистість стає для себе тим, чим вона є в собі, через те, що вона пред'являє для інших... за всіма вищими функціями, їх відношеннями генетично стоять соціальні ставлення, реальні відносини людей” [4, с. 371].

Самосвідомість – результат діяльності самопізнання. Для І.І. Чеснокової є характерним підхід до самосвідомості з боку єдності змісту усвідомлюваних сторін і форм відображення свого “Я”. Вона розглядає самосвідомість в онтогенетичному плані “як інтегративний процес, що поступово розгортається у часі”. В основі цього процесу лежить діяльність самопізнання, яка дедалі все більше ускладнюється, розвиток емоційно-ціннісного ставлення до себе та вміння регулювати свою поведінку” [13, с.63 – 64].

У постанову проблеми самосвідомості та проведення експериментальних досліджень по вивченню різних аспектів вказаної проблеми значним вкладом стали праці Б.Г. Ананьєва, М.Й. Боришевського, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, П.Р. Чамати, І.І. Чеснокової, О.В.Шорохової.

Теоретичному осмисленню природи діючого (рефлексуючого) і феноменального (рефлексованого) “Я”, їх зв'язку з розвитком особистості в онтогенезі в значній мірі сприяли праці: І.С. Кона, Р. Мейме, Ф.Т. Михайлова, В.В. Століна, І.І. Чеснокової, О.В. Шорохової. У своїх дослідженнях вчені продовжують матеріалістичну традицію в підході до розгляду феноменів самосвідомості та умов їх виникнення, намічену ще у працях І.М.Сеченова.

Великий вклад у проблему дитячої самосвідомості вніс Б.Г.Ананьєв. Він виділив етапи її розвитку і показав, значення самосвідомості, зокрема учбової для становлення особистості.

Б.Г. Ананьєв ставить формування дитячої самосвідомості в залежність від конкретних форм предметної діяльності дитини. На його думку, немовля не володіє самосвідомістю, навіть не усвідомлює своє фізичне “Я”. У процесі розвитку його предметної діяльності провідну роль відіграє дорослий, що привчає дитину до гри з предметними діями. Поступово дитина починає усвідомлювати своє “фізичне Я” (окремі органи і частини тіла, свої сенсорні можливості).

Б.Г. Ананьєв виділив три стадії у формуванні самосвідомості дітей:

- **перша стадія (початкова)** являє собою перехід від “уявлень” до предметних дій;
- **друга стадія (виникає в ранньому віці)** – дитина відокремлює себе від своїх дій і самого процесу діяльності як діяча. На даній стадії дитина починає усвідомлювати себе

суб'єктом діяльності;

- **третья стадія** характеризується переходом від усвідомлення своїх дій до усвідомлення власних якостей.

О.Л. Кононко підкреслює, що самосвідомість виникає тоді, коли дитина починає усвідомлювати себе як суб'єкта своїх дій. Автор показує, що є кілька послідовних моментів становлення самосвідомості. Це – “оволодіння власним тілом, виникнення довільних рухів, самостійне пересування і самообслуговування” [6, с. 122].

Особливу лінію психологічного аналізу можна виявити в працях вчених присвячених дослідженню онтогенетичного аспекту самовідношення. Так, дослідники немовлячого і раннього віку говорять про те, що вже на першому році життя “під впливом спілкування з дорослими у дитини починає виявлятися високий рівень ініціативності; яскрава емоційність, її допитливість, з'являється позитивне самовідчуття у ставленні до самої себе. Ця активність виступає як передособистісне утворення” [1, с. 3]. Загальне, безумовно позитивне, ставлення до себе як суб'єкта емоційного спілкування у віці немовляти змінюється ставленням до себе як суб'єкта предметно-практичної діяльності у ранньому віці. Але це ставлення ще мало усвідомлене (Н.Н. Авдеева, М.Г. Єлагіна, С.Ю. Мещерякова).

Аналіз літератури по дослідженню онтогенетичного аспекту самосвідомості дозволяє сформулювати декілька висновків.

По-перше, усвідомлення себе як суб'єкта діяльності виникає на основі ставлення до себе, як до суб'єкта емоційного спілкування, ставлення до себе як до суб'єкта предметно-практичної діяльності, її ставлення до себе як суб'єкта спілкування тобто, як результат якісних змін самосвідомості і активної позиції дитини.

По-друге, процес формування особистості в онтогенезі можна уявити у вигляді послідовної зміни суб'єктів різних діяльностей. Дане положення конкретизує думка Д.Б. Ельконіна про сутність і роль провідної діяльності у психічному розвитку дитини, згідно з якою особистість є ієрархізована система суб'єктів різних діяльностей, змістоутворюючою якої на кожному віковому етапі виступає та, яка там першочергово складається. Відповідно, ставлення до себе, як суб'єкта діяльності є особистісним проявом.

Розбіжності в точках зору різних авторів з приводу онтогенезу самосвідомості обумовлено, очевидно, тим, що інколи зустрічається недостатньо чітке розмежування явищ, які являють собою лише підготовчий етап до шляху виникнення у дитини самосвідомості, і тих, які власне можна вважати самосвідомістю.

Незважаючи на розбіжність думок про час виникнення самосвідомості в онтогенезі, всі без винятку автори підкреслюють соціальну природу самосвідомості, її зв'язок із зовнішнім світом. Разом з тим, відмічається активна роль самосвідомості в процесі формування особистості. Цей погляд є характерним для вітчизняних психологів на протигагу поглядам зарубіжних психологів. Зарубіжні вчені по різному підходять до проблеми розвитку самосвідомості. Проілюструємо сказане, посилаючись на дослідження зарубіжних психологів.

К. Левін разом зі своїми колегами (Т. Дембо, Р. Сірс, Л. Фестингер, Ф. Хоппе) створив цікаву експериментальну методика, за допомогою якої визначається рівень домагань дитини [8]. На основі проведених Ф. Хоппе досліджень була встановлена тісна залежність домагань від почуття успіху чи неуспіху, які, на думку автора, є соціально детермінованими, наприклад, характером оцінки з боку ровесників чи дорослих; це давало можливість вважати, що “соціальний компонент є важливим для домагань, починаючи з його ранніх етапів розвитку” [17, с. 286]. Левін висловлював цікаву думку про те, що домагання можуть виникати у людини лише за умови, якщо вона внутрішньо приймає певну мету. До такої ж думки прийшов співробітник К. Левіна – Ф. Хоппе, який досліджував вплив успіху чи неуспіху на рівень домагань у студентів.

Основна особливість теорії З.Фрейда полягає у виділенні як провідного принципу

психічної діяльності – вроджених біологічних інстинктів, ірраціональних неусвідомлюваних сил. На думку вченого, самосвідомість з самого початку її виникнення є перекрученим утворенням, оскільки вона – результат марних спроб індивіда пристосувати особисті інстинктивні потяги до ворожих зовнішніх впливів [16]. Уявлення особистості про себе, її самооцінка за З. Фрейдом складаються під тиском конфлікту між внутрішніми спонуканнями і зовнішніми заборонами. Постійний конфлікт людини з оточенням є фактором, що заважає формуванню адекватної самооцінки. Тому індивід з перших і до останніх років життя змушений займатися самообманом, шукати вихід із постійного конфлікту щоб звільнитись від неймовірного напруження.

У теорії вченого найважливіші феномени людської психіки – її потребо-мотиваційна сфера; “Я” виступає як найважливіше особистісне утворення; засвоєння людиною норм і вимог суспільства, пов’язані з механізмами її самоконтролю, – всі ці феномени отримали у Фрейда своєрідне описання. Те, що З. Фрейд називає “Зверх “Я”, засвоєна людиною система вимог суспільства, якій вона повинна підкорятися, але проти якої вона внутрішньо бунтує, – є ознакою невротизму. Тим часом, у нормальної, здорової особистості засвоєні правила і соціальні норми стають частиною її особистого “Я” [15]. Виявивши значення безсвідомих потягів у житті людини, Фрейд переоцінив їх значення і роль. Його психоаналітична концепція перекручено подає рушійні сили розвитку особистості.

У середині ХХ століття у протилежність психоаналітичним теоріям виник ряд нових концепцій особистості, які отримали назву “персонологічного напрямку”. До цього напрямку належать теорії самореалізації Г. Олпорта, самоактуалізації А. Маслоу, система поглядів К. Роджерса.

Так, К. Роджерс (у протилежність Фрейду) започаткував більш реальні підходи до особистості та її самосвідомості. Він, зокрема, значно розширив сферу тих психічних явищ, які можуть усвідомлюватись через “Я” особистості. Це – сприймання особистісних здібностей, свого ставлення до інших людей.

Автор відстоює принцип цілісності особистості, говорить про її можливості і направленість у майбутнє; він не схильний пов’язувати самооцінку з якимись одиничними і сумнівними в науковому відношенні фактами. Самооцінка, на думку Роджерса, є важливою умовою в здійсненні бажань особистості до більш повної реалізації особистих можливостей. Ці можливості особистість здатна пізнавати і в собі і, правильно оцінюючи їх, взяти на себе відповідальність за вибір [18, с. 136].

Відстоюючи активність особистості як самопізнавального суб’єкта, Роджерс разом з тим пояснює цю активність тільки якимись закладеними всередині людини бажаннями до самоактуалізації і самореалізації. При цьому ігнорується суспільна детермінованість активності особистості, а також залежність її самосвідомості від соціально-історичних умов і обставин, в яких живе індивід, від вимог, які висуває перед ним суспільство.

Як показує аналіз, у зарубіжній психології самосвідомість вивчається в руслі метафізичних теорій особистості. Людська індивідуальність абсолютизується, а самосвідомість розглядається як самовідображення психічного в психічному (рефлексуюче “Я”) поза суспільною практикою або її впливам приписується другорядна роль [Hilgard E., Forest I.]. При цьому зарубіжні психологи виходять з того, що особистісні якості виникають у ході індивідуального розвитку людини на основі самоактуалізації її автономних рушійних сил [Maslow A., Allport G.].

Тим самим у названих теоріях самосвідомості фактично відводиться пасивна роль: самосвідомість обмежується рамками внутрішнього світу особистості, виступаючи по суті інтроспективним “регістратором”.

Підводячи підсумок сказаному, хотілося б відмітити, що сучасна вітчизняна та зарубіжна наука дозволяє представити достатньо повно основну лінію розвитку самосвідомості дитини і окремих її генетичних особливостей на ранніх етапах онтогенезу, а саме:

- усвідомлення дитиною фізичного “Я”;
- “усвідомлення бажання віднесення його до самої себе, усвідомлення дій як способу здійснення цього бажання, що пов’язано з формуванням дитиною мети свого вчинку, з вмінням зберегти цю мету і практично реалізувати її. Усвідомлення своїх дій, мети власної діяльності і мотивів своєї поведінки означає початок формування духовного “Я” дитини” [14, с. 269 – 270];
- формування мовних виразів, із застосуванням займенника “Я”;
- три роки – нова фаза розвитку – фаза активного утвердження себе і відстоювання своєї самостійності.
- А. Валлон, виділяючи процес розвитку дитини у віці від 3 до 5 років відмічає, що психологи різних шкіл оцінюють цей період як момент глибокої афективної і моральної праці, коли будуються у психічному світі людини моральні системи і комплекси, які у подальшому можуть перейти у стійкі особливості особистості. У становленні особистості в цей період важлива роль належить і процесам самосвідомості (самопізнанню, емоційно-ціннісному ставленню до себе, саморегуляції);
- до 6 – 7 років, на думку Л.С. Виготського, узагальнення дитиною особистісних переживань досягає високого ступеня. Цей факт призводить до розвитку їх регулятивної функції у відношенні особистої поведінки у взаємовідносинах з іншими людьми.

У 6 – 7 років дитина починає регулювати свою поведінку відповідно до оцінного ставлення щодо самої себе. У цьому віці з’являється вміння планувати і виконувати дії подумки про себе. Виконання такої дії передбачає формування вміння розглядати і оцінювати свої думки з точки зору інших людей. Це вміння лежить в основі рефлексії, завдяки якій дитина аналізує свої судження з огляду їх відповідності задуму і умов діяльності. Таким чином, здатність до довільної поведінки, заснованої на усвідомленні своїх можливостей стає ознакою удосконалення регулятивної функції самосвідомості дитини.

Отже, особливостями розвитку самосвідомості в старшому дошкільному віці є:

- виникнення критичного ставлення до оцінки дорослого і ровесників;
- усвідомлення своїх фізичних можливостей, умінь, моральних якостей, переживань і деяких психічних станів;
- правильна диференційована самооцінка, самокритичність;
- розвиток уміння мотивувати самооцінку;
- усвідомлення себе у часі, особиста свідомість.

У подальший період процес розвитку самосвідомості іде рівномірно, без стрибків і криз. Даючи оцінку загальному розвитку особистості, А. Валлон писав: “ ... від 7 до 12 років процес розвитку особистості здається менш багатим. У цей період діяльність і допитливість дитини звертаються до зовнішнього світу, в якому дитина продовжує своє навчання практиці. Але хоча цей період і менш яскравий, він також веде особистість до більшої самостійності” [3, с. 185].

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеева И.Д. Развитие личности на ранних этапах детства //Проблемы возрастной психологии: Тез. докл. К VII съезду общества психологов СССР. – М., 1989. – С. 3-41.
2. Боришевский М.И. Теоретические вопросы самосознания личности //Психологические особенности самосознания подростка. – К.: Вища школа, 1980. – С. 5-13.
3. Валлон А. Психическое развитие ребенка /Пер. с фр. М., 1967. – 194 с.
4. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: АПН РСФСР, 1960. – 498 с.
5. Кон И.С. Какими они себя видят. – М.: Знание, 1975. – 93 с.
6. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості.– К.: Освіта, 1998. – 255с.

7. Крутецкий В.А. Самосознание // Педагогическая энциклопедия. – Т.3. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966.– 768 с.
8. Левин К., Дембо Т., Фестингер Л., Сирс Р. Уровень притязаний // Психология личности / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: МГУ, 1982. – С. 86-92.
9. Платонов К.К. Проблемы сознания // Матер. симпозиума. – М., 1966. – 256 с.
10. Рубинштейн С.Л. Самосознание личности и её жизненный путь: Психология личности / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: МГУ, 1982. – С. 127-131.
11. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
12. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. – К.: Знання, 1965. – 48 с.
13. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии // М.: Наука, 1977. – 143 с.
14. Шорохова Е.В. Проблема сознания в философии и естествознании. – М., 1961. – 281 с.
15. Freud A. The ego and the mechanism of defense. – №4.– 1946.
16. Freud S. Das Ich und das Es, Ges. Werke. – Vol. 18. – London, 1923.
17. Lewin K. The dynamic theory of personality. – New-York. – London, 1935.
18. Rogers C.R. Client Centered Therapy. – Boston, 1955.

В.М. Заїка
Полтава

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ДЕПРЕСИВНИХ РОЗЛАДІВ

Постановка і обґрунтування актуальності проблеми. Сучасний розвиток інформаційного суспільства відображається не лише на якості наукових відкриттів, але й на кожному індивіді окремо, на його фізичному і психічному розвитку. Дегуманізація суспільства із перестановкою акценту з людини – на техніку, комп'ютери, електроніку призводить до відчуження, втрати свободи, свого «Я», залежності від технічних винаходів. А гедоністичний стиль життя з його повсякчасним прагненням до задоволення, пошуку насолоди породжує виснаження, втрату духовного сенсу життя, справжніх людських цінностей, переінформатизацію і як наслідок – депресивні стани.

За даними статистики сьогодні можна говорити про справжню епідемію депресії, яка значно поширилась за останні 30 років. Так, 15-20% населення у всьому світі відчули цей стан на собі. Щохвилини приблизно 121 мільйон людей різного віку, чоловіків та жінок, бідних та заможних страждають на депресію. [7]. Причому не менше 40% всіх депресій протікають із стертими проявами. Також встановлено, що від 5% до 12% чоловіків і від 10% до 20% жінок потерпають від приступів глибокої депресії на певному етапі свого життя. Приблизно половина цих хворих зазнавала депресії повторно. Страждання і обмеження дієздатності є симптомами депресії але вона є й потенційним убивцею. Щороку трохи менше 15% хворих на депресію кінчають життя самогубством [3]. Профілактика та лікування цих людей залишають бажати кращого. Так, менше від 4% до 5% хворих на депресію отримують адекватне лікування. Це пов'язано з багатьма чинниками. А саме: відсутність у хворих бажання звертатися до лікарів, недостатня кількість інформації у населення, щодо симптомів та проявів депресії, відсутність спеціальних навичок щодо діагностування соматичних розладів у лікарів загальної практики (лише в 30% випадків депресії діагностуються своєчасно), відсутність затверджених стандартів лікування подібних розладів в Україні [8]. Всі ці дані обумовлюють актуальність теоретичних та практичних досліджень стосовно вказаного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням депресії та її проявів займалися провідні зарубіжні та вітчизняні лікарі, психіатри, психологи, психофізіологи: З.Фрейд, К.Г. Юнг, Е. Фромм, Ф. Перлз, В. Франкл, Ш.Б. Немерофф, Ч. Костелло, С.О. Гримблант, Е. Блейлер, І. Л. Первова, В.М. Блейхер, І.В. Крук та ін.